

Երբ բուրվաորը և խնկամանը մօտենան, պատարագիչը զգալով մաս մը խունկ կը դնէ բուրվաորին մէջ և կ'օրհնէ ըսելով՝ «Յրհնուիս Անով որու փառքին համար պիտի ալրուիս»։ Եթէ եպիսկոպոս մը կոյ եկեղեցիին մէջ, աւելի լաւ է որ անկաօրհնէ խունկը, արուած ըլլալով որ եպիսկոպոսը քիչ մ'աւելի ոյժ կ'ընայ հաղորդել անոր քան ինչ որ կ'ընայ ընել քահանայն։ Խունկի օրհնութեան պահուն ամենայաւ նպատակը որուն վրայ միտքը պարտի կեդրոնանալ, այն է թէ անոր ծովը ճամբան մաքրէ, թափանցէ ամենուրեք, եւ ներգաշնակէ ու հոգեկան ուղղութիւն մը տայ, քննադատէ ինչ բանի որ հանդիպելու ըլլայ։ Խունկը օրհնելու ատեն ես մտովի կը մաղթեմ որ անկաօրհնէ Տիրոջ ճամբան» (*):

Յաճախ կը հարցնեն մեզ թէ աւելի լաւ չ'ըլլար խնկամանին ամբողջ պարունակութիւնը օրհնել միանգամայն, փոխանակ զործածուելիք մասը օրհնելու շարունակ։ Եւս պարագային մէջ խունկը այդչափ ազդեցիկ չ'ըլլար, արուած ըլլալով որ հաղորդուած մագնիսական ոյժը երկար ատեն չի կ'ընար մնալ խէժերու վրայ ինչպէս որ կ'ըլլայ մագնիսացուած կամ օրհնուած թանկագին քարերու պարագային։ Ուստի լաւ է որ խունկը օրհնուի ճիշդ այդ վայրկեանին երբ կը դրուի կրակի վրայ։ Որովհետեւ այս կերպով մագնիսականութեան հաղորդուիլը կը զուգադիպի խունկի հալելու ժամանակին հետ, որով աւելի լաւ կը միանայ անոր և հետեւորար աւելի օգտակար կը հանդիսանայ (երես 93-95):

Աղեխանդրիս

ԼՈՒՍԱՐԱՐ

(*) ա. Այս ըսողը զրբին հեղինակն է որ Ազատ Կաթողիկ եկեղեցւոյ եպիսկոպոս մըն է։ Բ. Ըսել կ'ուզուի որ անանկ ճամբայ կամ մթնոլորտ մը ատեղծէ որպէս զի Տիրոջմէն եկող հոգեկան ոյժը անարգել եւ առանց խղճողոյ հասնի հաւատացեալներուն։

Ծ. Թրգմ.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՄՍՏՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏՈՉՈՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ. ԳՆՆՈՒՔԻՆ և ԳՆՈՒՔԻ. Հատոր Գ. (8. Ղեւոնդ երէց Պատմագիր. 9. Ղեւոնդ երէց եւ Մովսէս Խորենացի. 10. Հայ Բագրատունիներու Տոմարաւոր)։ Գրեց՝ Հ. Ներսէս Վրդ. Ա. Կիւսեան, Ազգային Մատենադարան, քիւ ձեռ. Վ. Կիւսեան, Միսիրաւեան Տպարան, 1930. Երես 331. Գին 4 Ֆ։

Ստուար հատոր մը, խղճամիտ և մանրազնիւ ուսումնասիրութիւն մը Ղեւոնդի և ատոր ու Մ. Խորենացիի առնչութեան մասին։

Հատորը Ազգ. Մատենադարանի սովորական ծաւալն ունի (12x20 սմ.), մաքուր թուղթի վրայ։ Երեք մասի կը բաժնուի. Ա. և Բ. Մասերը — մանաւանդ Բ. ը՝ Խորենացիի և Ղեւոնդ — ամէնէն կարեւորներն են և մեզ աւելի կը հետաքրքրեն, ուստի կ'արժէ քիչ մը ծանրանալ ասոնց վրայ։

Ա. — Ղեւոնդ երէց Պատմագիր

Ղեւոնդ երէց Բ. դարու ժամանակակից եւ ստուգապատուած մեր միակ պատմիչն է. անոր գործը շարունակութիւնը կը նկատուի Սեբեոսի վերջին գլուխներուն, Համառօտ կը պատմէ Արաբաց արշաւանքները դէպի Հայաստան։ Իր պատմութիւնը գրած է Շապուհ Բագրատունի իշխանին հրամանով. ատոր համար է որ մեծ համակութիւն ցոյց կուտայ Բագրատունեաց տոհմին հանդէպ և ընդհակառակը, յանդիման, հակահրութիւն՝ Մամիկոնեան նախարարութեան հանդէպ, որոնք Բագրատունեաց հակառակորդները կը նկատուէին։

Ղեւոնդի պատմութիւնը կ'ընդգրկէ 640-790ի, 150 տարուան դէպքերը, զորս երկու նուագով գրի առած է. նախ՝ 774-ին, մինչև այդ թուականին պատմութիւնը (Ա-ԼԳ, ԳԼԽ), ապա մնացեալը՝ 790-ին։

Հ. Ն. Ալիշանի գովասանքները՝ Ղեւոնդի պատմութեան մասին՝ քիչ մը չափազանց կը թուին կը գրէ. «Հայ ածուխ մէջ նա առաջինն է, Սեբեոսէն ետքը, որ խելամուտ է պատմագրելու արուեստին, կը կշռէ պարագաները հասուն դատողութեամբ և կը ներկայացնէ դէպքերը համառօտաբօս, ստուգաբան, իրապատշաճ, պատկերաւոր և վայելուչ արտայայտութեամբ» (էջ 104):

Ղեւոնդ՝ իրրեւ ժամանակակից պատմիչ՝ ըստուգապատուած է. սակայն իր գործը գրական տեսակէտով և ոճի վայելչութեան կողմէ շատ ետ կը մնայ Խորենացիէն։ Ահա թէ Դուրեան Ս. ինչ կը գրէ անոր մասին, իր ձեռագիր Հայ Մատենադրութեան Պատմութիւնի մէջ. «Իրրեւ գրական աշխատութիւն մեծ արժէք մը չ'ունի այն, վասնզի իր պարզ ու հետեւի ոճէն կ'ընայ մականբերուիլ՝ որ կը թանկան մեզի ծանօթ չ'ընանակէն»

դուրս ապրած պիտի ըլլայ ինքը, իսկ պատմական կամ ժամանակագրական տեսակետով մեծ կարեւորութիւն ունի իր աշխատութիւնը: Թէեւ չէ, Աւգերեան չայլ: Բառգիրքին մէջ Ղեւոնդի ոճը կ'որակէ «յստակ և ընտիր հայկարանութիւն»:

Չ. Ն. Ակինեան կ'ենթադրէ թէ Ղեւոնդ Կ. Պոլիս եղած է (էջ 30), և Յունարէն գիտէ. սակայն, կը կարծենք թէ՝ չափազանցութեան մէջ կ'իյնայ, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի իր գործին Յառաջաբանին մէջ՝ ըսելով. «շեռագոտութիւններս կարող են զիս չափազանցութեան մէջ ալ դահալիթել» (էջ Ա., նոյնպէս էջ 5.), և «կարելի է որ զո՛ւ եմ պատրանքի» (էջ Բ.): Անշուշտ պատմիչ մը չի կրնար տեսած ու պարտած ըլլալ իր պատմած և նկարագրած բոլոր տեղերը. լուսի, քնամ հայկ, ակնատեսի վիպաութիւններ չեն միշտ, այլ պատմելու ձև:

Չ. Ն. Ակինեան նախապէս կ'ենթադրէ թէ՝ Օմարի և Լեւոն Խաւարացիի (720-ին) թղթակցութիւնը «հաւանաբար Ղեւոնդ անձամբ հայացուց» (էջ 31). և, իրրեւ փաստ, կ'ըսէ թէ Ղեւոնդ գիտէ որ Մեւսեգիոն (յն. Μεσσηγιον) հայերէն կը թարգմանուի Միջերկրեայ (անդ.). սակայն յետոյ կը հրաժարի այս ենթադրութիւնէն (էջ 89): Դուրեւ Ս. կը ծանօթագրէ այդ մասին. «Ղեւոնդի ոճէն կը տարբերի այդ թուղթին հայերէնը, ըլլայ այն թարգմանութիւն, ըլլայ սուտանուն հայ գրիչէ ելած»:

Բ.— Ղեւոնդ Երէց և Մ. Խորենացի

Այս Բ. մասը՝ որ գրքին կէսէն աւելին կը գրաւէ՝ ամէնէն կարեւոր մասն է գործին, և մեզ մօտէն հետաքրքրող, վասնզի Մ. Խորենացին մեր Ընծայարանի աւարտահաճուն էր: 1930-ի սկիզբը արդէն լմնացուած էինք մեր գործը՝ երբ Անահիտի մէջ (նոր շրջան, Ա. Տարի, 1929. Թ. 4, էջ 67-77) լոյս տեսաւ Չ. Ն. Ակինեանի յօդուածը «Մ. Խորենացեայ ժամանակի ու անձնաւորութիւնը» վերնագրով: Այս ուսումնասիրութեան եղբայրացութիւնն էր՝ թէ Մ. Խորենացին այլ անուամբ (alias) Ղեւոնդ Երէց պատմագիրն է, և գրութեան թուականը կը զնէր 790—810-ին: Մենք լուսահոգի Դուրեան Ս.ի կարծիքը հարցունք այս մասին. ան իր գիտնականի վերապահութեան պատասխանեց. «Սպասէ տեսնենք, շատ նոր բան ըստած է. սակայն քիչ բան ճիշդ ելած է»: Անշուշտ անիկա կը դրաղէր այս խնդրով և եղբայրացութեան մը պիտի յանդէ՞ր՝ մանաւանդ երբ Չ. Ն. Ակինեանի խոստացուած ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսնէր Համլէտ Ամսթրայի էջերուն մէջ: Դուրեան Ս. ատոր չտպասեց, երկինք տալաւ. իսկ մենք այսօր այդ ուսումնասիրութիւնները ամփոփուած կը տեսնենք այս հատորին մէջ, որոնց մասին կ'ուզենք քիչ մը աւելի խօսիլ:

Անահիտի վերջին միացեալ թիւին մէջ Պ. Դառնիկ Ֆետիկեան և Արշակ Զօպանեան — կարող քննադատներ — արտաբերելի եւ վիճելի կը նկատեն Չ. Ն. Ակինեանի նշնացումները՝ (Ղեւոնդի և Մ. Խորենացիի, եղբիւն և Սինա Լեւ-

րան ճշմարտին): Վերջինը կը գրէ. «Խորենացի շատ մեծ գրագէտ մըն է Ղեւոնդի նիւար անձնաւորութեան մէջ սեղմելու համար, և եղբիւն լեզուն անհնար կը թուի որ Սինա լեւրան ճշմարտ մը գրեր է է. դարուն» (Անահիտ Բ. Տարի, թիւ 5-6, էջ 173 Բ.):

Մ. Խորենացին մեր հին մատենագիրներուն մէջ ամէնէն շատ քննութեան և ուսումնասիրութեան առարկայ եղած է. և սակայն անոր առեղծուածը զեռ բոլորովին չէ լուծուած:

1890ական թուականներէն սկսեալ կարբիէր և ուրիշ հայ և օտար հոյ մը բանասէրներ վերջապէս հաստատեցին՝ թէ Խորենացին Ե. դարու հեղինակ չէ, այլ՝ Բ. դարու, (հոս կարելի չէ թուել մի առ մի այդ փաստերը): Բայց Մ. Խորենացիի և Ղեւոնդի կապակցութեան կամ նոյնութեան մասին ոչինչ ըստած էր մինչեւ այժմ, միայն Գ. Խալաթեանց իր ուսմանը ուսումնասիրութեան մէջ ըսած էր՝ որ Խորենացիի Ողբը Ղեւոնդի բանագրութեան է, տարուելով այն տեսութիւնէն՝ թէ Խորենացին միշտ բանաբաղ է, երբ ուրիշ մատենագիրներու հետ նմանութիւններ ունի: Եւ ահա՝ Չ. Ն. Ակինեան կուզայ փաստելու թէ Ողբը Ղեւոնդի պատմութեան մաս կը կազմէ, և զեռ աւելի յառաջ երթալով, կ'աւելցնէ՝ թէ Խորենացին և Ղեւոնդ միեւնոյն անձն են: Չ. Ն. Ակինեանի քննութեան եղբայրացութիւնը հետեւեալն է. — Ողբը «բովանդակութեամբ անյարիւր» է Խորենացիի պատմութեան և ժամանակին. անոր վերջաբանը չէ, այլ Ղեւոնդի պատմութեան առաջին մասին իրրեւ վերջաբան գրուած է 774-ին (Ա-ԼԳ), և թէ 750—774-ի դիպումներն են զորս կը նկարագրէ հեղինակը Ողբի հետեւեալ տողերով. «Գառունն երեսցեալ, ամուսնանմեւայոյց, առունն ձմեռացեալ, ձմեռն ստոկատայց, մրկալից, յերկարացեալ, հողմք բբարաբ, խորշակարբբ, արտահաւակք, ամպք հրնկէցք, կարկտածուք, անձիք անժամանակք և անպիտանք, օդք դառնառնէք, եղմնարկուք. քրոցն առաւելուն անօգուտ և անպղծն անհնարաւոր. երկրի աներրութիւնք պտուղք, և անաճելութիւնք կենդանեաց, այլ և սասմամունք եւ զղբմունք: Եւ ի վերայ այսր ամենայնի խոփութիւն յամենայն կողմանց, ըստ այնմ թէ 2-րդ խաղաղութիւնն ամբարշտաց»: Այս տողերը կ'աւելնարկին, կ'ըսէ, 772—3-ին Ասորական Միջագետքի մէջ մասնաւորաբար պատահած զէպքերուն և երկրաշարժին, զոր մանրամասն կը նկարագրեն Սուտ Դիոնեսիոս Թել-Մահարացի, Միքայէլ Ասորի, Ղեւոնդ և ուրիշներ, որոնցմէ մէջբերուածներ կ'ընէ, որոնք համոզիչ կը թուին: Եւ կը յարէ՝ թէ Ողբին ոճը, բառամբերքը և այլն համընկնումն ունին Ղեւոնդի պատմութեան հետ և Ղեւոնդ է Ողբին հեղինակը: 790-ին, երբ Ղեւոնդ իր պատմութեան կցեց 774—790-ի զէպքերը, Ողբը տեղափոխուեցաւ Պատմութեան Բ. մասին վերջը՝ զոյգն փոփոխութիւններով: Ցեւոյ է որ (790—810-ին)՝ երբ նկատուելով որ Խորենացիի պատմութիւնը անաւարտ և առանց վերջաբանի մնացեր է՝ երկրորդ ձեռք մը Ղեւոնդի պատմութե-

մեան վերջաբանը փոխադրած է խորենացիի «Հայոց Պատմութեան» վերջը, այն ատեն մուծուած են մանր փոփոխութիւններ և յաւելուածներ (էջ 181)։

Ողբին մէջ նմանութիւններ կան խորենացիի Գ. Գրքի 62րդ Գլխոյն հետ. Հ. Ն. Ակինեան զանոնք ուրիշ գրչէ ներմուծուած կը կարծէ՝ անոնց միջև աղբյուրներն մը ցուցնելու նպատակաւ, իրրեւ միևնոյն հեղինակի գործերը։ Մենք համամիտ չենք Հ. Ն. Ակինեանին, եւ կը կարծենք թէ՛ արդարեւ անոնց ոճը հեղինակի նոյնութիւն կը ցուցնէ։

Հ. Ն. Ակինեան Ղևոնդի և խորենացիի պատմութիւններու ոճի տարբերութիւնը կը բացատրէ անով՝ թէ առաջինը երկտասարդութեան գրած է հեղինակը, իսկ երկրորդը՝ ձեռագրեան, հետևաբար զարգացած եւ գրչի վարժ տարիքի մէջ։ Ողբն ալ առաջին մասին հետ գրուած է, այսինքն երկտասարդութեան. ուրիշ, ինչպէս կ'ըլլայ որ Ողբը իր ոճի եւ լեզուի բարձրութեամբ ո՛չ միայն Ղևոնդի պատմութեան հետ չի բաղդատուիր, այլ և խորենացիի պատմութեան է՛ն սիրուն, է՛ն ճոխ ու զեղուն գրուիւն է։

Հ. Ն. Ակինեան 9 կէտերու մէջ նշոյնութիւն կը տեսնէ խորենացիի և Ղևոնդի քով, և զանոնք մանրամասն կ'ուսումնասիրէ։ Ասոնք են. — 1. Նոյնութիւն՝ նկարագրի, 2. Բառագիրտութեան, 3. Մտքերու արտայայտութեան, 4. Գաղափարակցութեան, 5. Այսարագրական ծանօթութիւններու, 6. Դատողութեան և բարոյականութեան, 7. Ժամանակակից պարագաներու, 8. Միտումներու (համակրութեան և հակակրութեան), 9. Մեկնասի (Բազրատունեաց տունէն) (էջ 184)։ Բառագիրտութեան իրրեւ օրինակ ընդարձակ մէջ բերուինք բրած է բաղմամբիւ հասարակ բառերու (էջ 188-203). սակայն, ինչպէս ինքն ալ կ'ըսէ. «Ասոնք անշուշտ միայն երկու հեղինակներու առանձնաբնուէր բառեր չեն, և ո՛չ ալ հազուադէպ» (էջ 187), բայց կ'աւելցնէ թէ՛ ուշագրաւ է անոնց ստուար և յաճախակի կիրառութիւնը։ Աւելի պէտք էր Յունարան Դպրոցին կերտած բառերը ցուցնել երկուքին մէջ, որոնցմէ 2 հատ ունի, Բաբելոնացիքն (Ղևոնդ. 20, 114, և խոր. Բ. 7, Գ. 5, 56, 90) և վերնագիր (Ղևոնդ 41, խոր. Ա. 9)։ Եւ Յունարէն նախամասնիկներու վրայ կազմուած ածանց բառերը (ներ, վեր, գեր, զեր, յար, շար, պար, տար և այլն նախամասնիկներով)։

Սովորաբար հին մատենագիրներու իրարմէ ունեցած կախումը ցուցնելու համար կը քննուի եւ նկատի կ'առնուի անոնց նման բառերու կիրառութիւնը. ասիկա միշտ ճիշդ չէ. մանաւանդ ժամանակակից հեղինակներ՝ որոնք յաճախ միևնոյն զպրօցին աշակերտած են՝ բնականաբար նմանութիւններ կ'ունենան բառագիրտութեան, լեզուի եւ ոճի, առանց սակայն միևնոյն անձն ըլլալու։

Խորենացի և Ղևոնդ երկուքն ալ համակիր են Բազրատունեաց Նախարարութեան եւ հակակիր Մամիկոնեաններու. քանի որ երկուքն

մեկնասն ալ առաջին տունէն է, եւ Մամիկոնեաններ անոնց ախոյեաններն էին։ Հ. Ն. Ակինեան ընդարձակ քննած է այս կէտը, թէ եւ ուրիշներ համամիտ չըլլան իր եզրակացութեան։

Մ. Խորենացիի Պատմութեան մեկնասնը 481-ին «Հայոց Մարզպան» Սահակ Բազրատունի ատպետը չի կրնար ըլլալ անշուշտ, քանի որ այլեւ բացարձակ և ընդունուած իրողութիւն է՝ թէ Խորենացին Ե. զարու Մատենագիր չէ, այլ՝ Բ. զարու։ Ուստի պէտք է այդ զարուն մէջ փնտռել անոր մեկնասնը։ Հ. Ն. Ակինեանի եզրակացութիւնն է՝ թէ ան 806—816-ին «Անձակացեաց երկրին» այսինքն կործայր Նահանգին ընդարձակուած սահմաններուն տէրը Սահակ Բազրատունին է» (էջ 286)։ Եւ թէ Խորենացիի Պատմութիւնն ալ այդ թուականներուն գրուած է, մօտաւորապէս 810-ին, հաւանաբար այդ իշխանին արքունիքը՝ Կանգուար բերդին մէջ (անդ)։

Դաւով Մ. Խորենացի յորջորջման. Տարսնի Խորնի կամ Խորնի գիւղի անունէն չի կրնար Խորենացի կազմուիլ, միայն Խորն (Խորն, — գ. ինչպէս Աթէնք՝ Աթենացի) կամ Խորեն բառերէն կրնայ շինուիլ, և սակայն այդ անուններով վայր մը ծանօթ չէ պատմութեան մէջ։ Ուրիշ պէտք է ուրիշ բացատրութիւն մը գտնել. և Հ. Ն. Ակինեան երկու բացատրութիւն կուտայ, կամ Առք. Խորն (= խմատուն, հմաւ), խորն (= խուրն = ընթերցող) [եփրմ խուրի] բառերէն, եւ կամ «որ ընդ խորս էանց Պատմութիւն Հայոց» խօսքերէն (էջ 281), այս վերջինը քիչ մը քմահաճ մեկնութիւն կ'երևի (ինչպէս Խորենացին Արժրուիները կ'ստուգարանէր Արժիւ — ունիւ, Գնունիներ՝ զինի — ունիւ և այլն)։ Բայց, իրրեւ վճռական խօսք, կ'ըսէ, «չամենայն զէպս բառախաղ մը պէտք է ենթադրել «Խորենացի» յորջորջման մէջ, քան տեղւոյ անուն» (անդ)։ Մովսէս անունն ալ կը բաղդատէ Մովսէս Մարգարէին հետ, ան իսրայէլի ծննդաբանութիւնը պատմած է, Խորենացին ալ «Հայոց Մեծաց»։

Հ. Ն. Ակինեան կը խոստանայ խորենացիի մասին առանձին գրել։

***

Գ. Մասը (գրեթէ 40 էջ) Հայ Բազրատունիներու տոհմածառն է, իրրեւ կարեւոր խորենացիի և Ղևոնդի ուսումնասիրութեան և անոնց մեկնանասներու ճշգրտման համար։

Հ. Ն. Ակինեանի աշխատութիւնը խզմամիտ և տքնաջան ուսումնասիրութեան ու պրպտումներու կնիքը կը կրէ, թէ եւ, երբեմն, յանդուգն եզրակացութեանց կը յանգի։

Այս կարեւոր խնդրի մասին (Խորենացիի եւ Ղևոնդի նոյնութիւնը) տեսնենք ուրիշ ձեռնասքննադատներ և բանասէրներ ինչպէս պիտի արտայայտուին։

Ս. ՈՒՆ Վ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ